

Чайактуальніше

УДК 502.2:630.96
© 2012

*О.І. Фурдичко,
академік НААН*

*О.І. Дребот,
кандидат
економічних наук*

*Інститут агроекології
і природокористування
НААН*

ПРО ПРІОРИТЕТНІСТЬ ЕКОЛОГО- ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В АГРАРНІЙ НАУЦІ Й ВИРОБНИЦТВІ

Висвітлено недосконалість використання землі як природного ресурсу та об'єкта агросфери в галузі лісівництва. Доведено необхідність розширення еколого-економічних досліджень і моніторингу об'єктів екологостабілізуючого призначення та зростання продуктивності земель агросфери.

Загальні питання проведення еколого-економічних досліджень насамперед пов'язані з визначенням самого терміна «аграрне виробництво» та результатами, отриманими в процесі економічної діяльності. Якщо інформація про державні спостереження містить економічні показники діяльності суб'єктів сільськогосподарського і лісгосподарського виробництва, то екологічні показники та їхній моніторинг належним чином не висвітлюються. Слід зауважити, що сільськогосподарське і лісгосподарське виробництва є видами продуктивного використання землі як природного ресурсу, які в сучасному розумінні формують агросферу. Як зазначив академік НАН України і НААН О. Созінов, одним із вирішальних факторів, які визначають такий тип розвитку економіки, є те, що агросфера, тобто територія, на якій домінують модифіковані людиною рослини і тварини та пов'язані з ними групи організмів, займає понад 70% загальної площі країни [13]. Те, що в цьому визначенні не акцентовано увагу на землях лісгосподарського призначення, можна пояснити тим, що лісові ресурси в українських нормативно-правових актах досі визначаються як природні замість терміна «земля». В енциклопедичних довідниках та нормативно-правових актах термін «аграрне виробництво» не використовують. Мало хто в Україні заперечуватиме, що лісівництво є галуззю рослинництва, оскільки понад 50% лісових екосистем в Україні є штучними. Адже агросфера — це частина біосфери, де вирішальну роль відіграє процес функціонування живої речовини з її атрибутами — біоценозами, біорізноманіттям і певним біологічним кругообігом речовини та енергії [3].

І сучасним лісовим екосистемам в Україні властиві всі ці процеси функціонування живої речовини.

Наразі сучасне лісівництво в Україні здійснюється переважно за участю людини. За 1966–2002 рр. площа штучно створених лісонасаджень в Україні збільшилася з 33,2 до 50,8% загальної площі земель, вкритих лісовою рослинністю [15], що переконливо свідчить про лісове землеробство. Однак ставлення держави до сільськогосподарського і лісгосподарського виробництва неоднакове. На думку вчених, щоб держава могла впливати на аграрне виробництво та відповідно його підтримувати, потрібно забезпечити не менше 10% загальних витрат сільгоспвиробників на виробництво продукції [6].

Актуальність дослідження полягає в тому, щоб довести пріоритетність та необхідність розвитку еколого-економічних досліджень в аграрній науці й виробництві, а також лісівництві. Адже воно пов'язане з використанням земельних ресурсів і формуванням агроекосистем під дією променевої енергії Сонця, які забезпечують рентний дохід із землі як фактора сільськогосподарського і лісгосподарського виробництва залежно від її якості та місця розташування земельної ділянки [5]. Маємо рідкісний випадок, коли термін «рентний дохід» визначено як дохід, який можна отримати із землі як фактора сільськогосподарського і лісгосподарського виробництва (Методика експертної грошової оцінки земельних ділянок//Постанова Кабміну України від 11.19.02 р. № 1531 (п. 5).

Мета досліджень — проведення аналізу найпоширеніших показників еколого-економіч-

ного стану об'єктів агросфери, земель сільсько-лісогосподарського призначення (відповідно ЗСГП і ЗЛГП), їхньої динаміки за певні відрізки часу та визначення напрямів подальшого розвитку на основі матеріалів статистичних спостережень, результатів наукових досліджень і рекомендацій, використання інтернет-ресурсів та чинних нормативно-правових актів.

Методика досліджень. Застосовано різні методи емпіричних і теоретичних досліджень, оскільки проблема стосується доволі великих територій, які використовуються для здійснення продуктивного землекористування і займають в Україні понад 53 млн га, у т. ч. 42,8 млн га — сільськогосподарські землі та 10,6 млн га — лісогосподарські угіддя (на 01.01.2011 р.). На основі статистичних спостережень порівнюємо і проаналізуємо стан використання природних ресурсів «земельні угіддя» за економічними показниками разом з екологічними вимірами, без чого неможливе наукове забезпечення аграрного виробництва.

Результати досліджень. Еколого-економічні дослідження в аграрній науці й виробництві є важливими й значущими. Уперше питання охорони навколишнього природного середовища, дбайливого використання земельних угідь для здійснення аграрного виробництва і протидії згубним факторам водної та вітрової ерозії ґрунтів було порушено після найжорсткішої посухи 1891 р. у південно-східних регіонах України. З цією метою в 1892–1893 рр. було створено експедицію під керівництвом професора В.В. Докучаєва, до складу якої увійшов видатний український учений з питань ґрунтознавства, фізичної географії і лісівництва Г.М. Висоцький. Основні його праці в подальшому були присвячені впливу гідрокліматичних і ґрунтових умов, які формують середовище, на лісову рослинність та зворотному впливу лісу на навколишнє природне середовище [11]. Саме з того часу започатковано й проведено в Україні системні еколого-економічні дослідження з господарської оцінки земельних ресурсів, формування агроландшафтів та агроєкосистем в агросфері, впливу лісових екосистем у межах сільськогосподарських угідь з метою протидії згубній вітровій і водній ерозіям ґрунтів, особливо в межах південно-східних регіонів. Завдяки цим науковим і практичним дослідженням, проведеним до завершення (70–80-ті роки минулого століття) індустріалізації сільського господарства в Україні, у більшості областей південно-східного регіону держави було створено систему позахисних лісових смуг і захисних насаджень, наявність яких відображено в державному обліку земельних ресурсів [7]. Саме вона забезпечувала значне зростання виробництва сільськогосподарської продукції, змен-

шуючи наслідки антропогенного впливу на довкілля, родючість ґрунтів тощо.

Отже, агросфера за площею налічувала (з урахуванням лісівництва) понад 53 млн га, або 88%, що було і залишається вирішальним фактором розвитку аграрного виробництва.

З огляду на виняткову складність компонентів і виміру макрооб'єкта «агросфера» проаналізовано одну з найважливіших її складових — земельні ресурси, без яких вона неможлива взагалі. Інші виміри екологічних параметрів об'єктів агросфери, зокрема забруднення атмосфери викидами шкідливих речовин, стан ґрунтів на відповідність гігієнічним нормативам, унесення мінеральних та органічних добрив та інші характеристики об'єктів агросфери потребують моніторингу в межах суб'єктів адміністративно-територіального поділу країни, починаючи від землекористувачів, можливо, у складі екологічного паспорта на землі відповідного економічного призначення.

У дослідженнях проаналізуємо найголовніше — поділ об'єкта «земельні угіддя» за продуктивним призначенням, що встановлено Земельним кодексом України і безпосередньо стосується ведення сільського і лісового господарств та формування агросфери в Україні. Головне, використовуючи земельні угіддя, потрібно встановити ідентифіковану відповідальність землекористувачів за еколого-економічний стан цих угідь. До речі, про норми екологічного стану земельних ділянок і території неодноразово зазначається в Земельному кодексі України, але належно вони не відображені в матеріалах звітності землекористувачів та статистичних спостереженнях. Так, у Державному земельному кадастрі (ДЗК) України «сільськогосподарські землі» і «ліси та інші лісовкриті площі» не зовсім відповідають їхньому опису за Земельним кодексом України. І це не формальна проблема, оскільки з переходом до ринкової економіки виникає необхідність не лише економічної ідентифікації, а й екологічної відповідальності землекористувачів. Не можна встановлювати економічні нормативи і право привласнювати результати господарювання за землекористувачами, а проблеми обліку і моніторингу екосистем та агроландшафтів перекладати на державу.

Однак у складі ДЗК такої облікової категорії немає. Немає й інформації щодо створення оптимального співвідношення між компонентами агроландшафту (орними землями та екостабілізуювальними угіддями) [11]. Їх облік і статистичні опрацювання потребують поглиблених досліджень. Іншим, не менш значущим об'єктом агросфери є землі лісогосподарського призначення. Як ЗСГП, так і ЗЛГП також належно в обліку не відображені, хоча найголовнішим

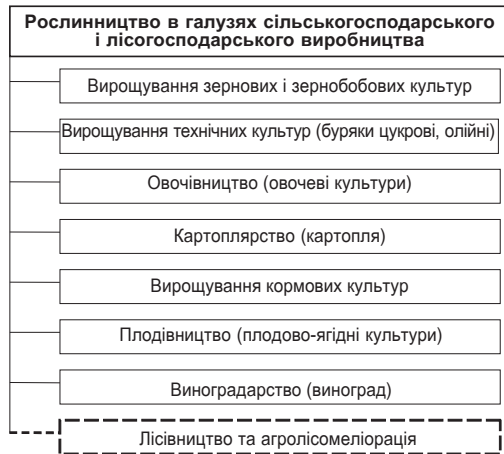

Рис. 1. Схема розподілу галузей рослинництва за напрямками виробничої діяльності в Україні (за поділом ННЦ «Інститут аграрної економіки»; лісівництво та агролісомеліорація — на пропозицію автора)

показником щодо використання земельних ділянок є розподіл їх за обліковими категоріями, встановленими Інструкцією [16]. Усі вони характеризуються певними компонентами соціоприродного середовища: ґрунт, рослинний покрив, тваринний світ та ін.

Для облікової категорії ЗЛГП домінантною є деревна рослинність у межах лісових земель. Проблема полягає в тому, що термін «ліс» сприймається до цього часу як природний ресурс, що є хибною думкою. У європейському законодавстві «ліс — це земля, земельна власність» [17]. Складніше здійснювати еколого-економічні дослідження в агросфері України, коли лісівництво як екологостабілізуювальний фактор охорони ґрунтів у ній не має визначення. Термін «лісівництво» зберігається лише в Державному стандарті «Класифікація видів економічної діяльності» [8]. Учені Інституту лісу ім. В.М. Сукачова СВ РАН (м. Красноярськ, Росія) зазначають, що лісівництво є галуззю рослинництва, яка входить до комплексу наук, об'єднаних сучасною агрономією [2]. Така пропозиція не є новою для України. Ще у 2005 р.

Земельний фонд України та його зміни з 1990 р. [1]

Види основних земельних угідь	Площа, тис. га		
	на 01.11.1990 р.	на 01.01.2010 р.	Різниця між показниками 2010 і 1990 рр. (+, -)
Землі сільськогосподарського призначення	43634,5	42813,7	-820,8
у т.ч. с.-г. угіддя	42030,3	41596,4	-433,9
з них: рілля	33570,8	32478,4	-1092,4
багаторічні насадження	1058,0	897,7	-160,3
природні кормові угіддя	7396,5	7899,5	503,0
перелоги	5,0	320,8	315,8
Інші сільськогосподарські землі	1604,2	1217,3	-386,9
Ліси та інші землі, вкриті лісом	10221,5	10591,9	370,4
Забудовані землі	566,6	2499,0	1932,4
Відкриті заболочені землі	916,1	979,4	63,3
Сухі відкриті землі з особливим рослинним покривом	32,1	17,6	-14,5
Відкриті землі без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом (кам'яністі місця, піски, яри тощо)	1492,7	1029,9	-462,8
Води (території, вкриті поверхневими водами)	2435,1	2423,2	-11,9
Інші землі	1056,4		-1056,4
Разом (територія)	60355,0	60354,8	-0,2

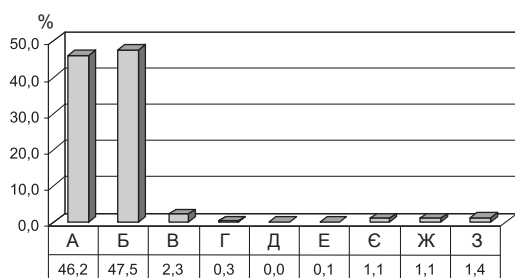

Рис. 2. *Ландшафтна структура земель лісових екосистем підприємств Держлісагентства України, %: А – вкриті лісовою рослинністю природно; Б – вкриті лісовою рослинністю штучно; В – незімкнуті лісові культури; Г – лісові розсадники; Д – рідколісся; Е – згарища, загиблі насадження; Є – зруби; Ж – галявини, пустирі; З – лісові шляхи, просіки, протипожежні розриви*

під час опрацювання змін до Лісового кодексу України це питання дискутувалося публічно. Пропонувалося в новій редакції Лісового кодексу України зазначити, що без землекористування не може бути й лісівництва, як і лісокористування, а всі лісгоспи є насамперед землекористувачами, за європейською класифікацією — холдингами з лісівництва [2]. Тому належність лісівництва до агровиробництва в Україні має бути офіційно визнаною у нормативно-правових актах з урахуванням того, що лісові біогеоценози давно (з 1798 р.) стали продукцією цілеспрямованої діяльності людини, початок якої було закладено в Україні.

Попри пройдений тривалий шлях розвитку соціально-економічних відносин термін «державне управління лісами» в законодавчо-нормативних актах України й досі залишається у вжитку. За останніми дослідженнями ННЦ «Інститут аграрної економіки», до агросфери не внесено категорії «лісівництво та агролісомеліорація» [1], хоча для них також використовують земельні угіддя (рис. 1).

У підрозділі «Розвиток рослинництва» змістовної наукової праці [1] питання використання земель лісогосподарського призначення зовсім не висвітлюються, ніби вони не належать до сфери «*agros*». До обліку земельного фонду входять лише «землі сільськогосподарського призначення», при цьому «землі лісогосподарського призначення» не виокремлюються (табл. 1). Показник площі визначається лише за фізичними вимірами. Категорія «екостабільні угіддя» за здійснення моніторингу дає можливість предметно оцінювати і використовувати в науковій і виробничій діяльності ефективність та досконалість цих угідь. Останнє є особливо значущим для земельних

угідь «рілля», на які в Україні систематично глибоко діють вітрова та водна ерозії.

З огляду на зазначене вище види основних земельних угідь «сільськогосподарські угіддя» і «рілля» необхідно доповнити: «у їхніх межах — захисні лісонасадження (ЗН); полезахисні лісові смуги (ПЛС); чагарники (Чаг.)». Разом вони створюють поняття «загальна система лісових насаджень» (ЗЛН) [9]. Без цього екологозахисні об'єкти в межах сільськогосподарських угідь залишаються поза увагою органів охорони природи та органів влади.

У подальшому вдосконаленні обліку категорію «ліси і лісовкриті площі» було б доцільно доповнити: «у їхніх межах — лісові землі», що має повністю відповідати обліку за матеріалами лісовпорядкування з усіма їхніми підкатегоріями господарсько-екологічної трансформації лісових екосистем (рис. 2) [10]. Облікова категорія «лісові землі» є об'єктом праці, в межах якого формуються власне лісові екосистеми різних лісових порід, різних типів лісових ландшафтів і вікового стану, що постійно перебувають у процесах екологічної та економічної трансформації внаслідок природних і стихійних факторів та діяльності людини.

Отже, ЗЛГП — не гомогенний об'єкт агросфери. Він складається із земельних ділянок, що перебувають у стані лісовідновлення чи тимчасово не вкритих лісовою рослинністю внаслідок господарської діяльності або стихійних явищ (зруби, згарища, загиблі насадження) (рис. 2), хоча за призначенням усі вони спрямовуються на вирощування лісонасаджень і формування лісових екосистем, що відповідають еколого-економічним імперативам. Найменшим гомогенним об'єктом екосистеми є окрема ділянка лісонасадження певної структури, розміщена в межах однотипного рельєфу, типу лісорослинних умов і типу лісу, тобто з урахуванням родючості ґрунту та його вологості.

До облікової категорії «ліси» також мають належати елементи організації інфраструктури — лісові просіки, протипожежні розриви, розсадники, що утворюють власне лісові екосистеми, без яких неможливо належно здійснити облік і моніторинг землекористування.

Науковцям і менеджерам аграрного виробництва слід усвідомити необхідність опрацювання і впровадження в практику обліку та моніторингу інновацій, які регулюють відносини в різних сферах життєдіяльності, розробленні законодавства, що регламентує діяльність природокористувачів [4] з урахуванням ідентифікованої відповідальності за результати господарювання на землі, дотримання рівноваги об'єктів та агроекосистем у сучасному їх функціонуванні стосовно структурованого визначення облікових категорій земельних угідь.

Висновки

Аграрну політику в Україні визначено як пріоритетну в складі економічної політики держави, тому еколого-економічні дослідження в аграрній науці й виробництві також мають набути пріоритетності, поширення й поглиблення. Їх потрібно розширити з метою розроблення рекомендацій з оптимізації компонентів аграрних і лісових ландшафтів, насамперед об'єктів екологостабілізуювального призначення, їх обліку і моніторингу від зем-

лекористувача до суб'єктів адміністративно-територіального поділу країни і держави загалом. Слід поглибити системну реформу аграрних відносин у державі, залучивши до цього лісівництво і використання земель лісогосподарського призначення у складі галузі рослинництва. Лісівництво потрібно перевести на засади ринкових відносин нарівні з використанням земель сільськогосподарського призначення.

Бібліографія

1. Аграрний сектор економіки України (стан і перспективи розвитку)/[Присяжнюк М.В., Зубець М.В., Саблук П.Т. та ін.]; за ред. М.В. Присяжнюка, М.В. Зубця, П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка, М.М. Федорова. — К.: ННЦ ІАЕ, 2011. — 1008 с.
2. Бобко А. Лісівництво родом із землі... /Андрій Бобко//Віче. — 2005. — № 11. — С. 68–70.
3. Ганчук М.М. Вдосконалення схеми проведення екологічного моніторингу агроландшафтів/М.М. Ганчук//Агроекологіч. журн. — Спецвипуск. — 2011. — С. 43–47.
4. Дребот О.І. Інноваційна складова забезпечення екологічної безпеки в аграрному виробництві/Дребот О.І.//Там само. — С. 55–59.
5. Енциклопедія корпоративного управління. Т. III. — К.: Корпорація, 2007. — С. 156.
6. Зубець М.В. Економічні аспекти реформування аграрно-промислового комплексу України/М.В. Зубець, М.Д. Безуглий. — К.: Аграр. наука, 2010. — С. 25.
7. Інструкція із заповнення державної статистичної звітності з кількісного обліку земель/Держкомзем України. — К., 1998. — 53 с.
8. Класифікація видів економічної діяльності (ДК 009:2005)/Держспоживстандарт України. — К., 2006. — 192 с.
9. Концепція управління агроландшафтами (наукове видання)/Інститут агроекології/За ред. О.І. Фурдичка. — К., 2008. — 15 с.
10. Короткий довідник лісового фонду за матеріалами обліку лісів станом на 1 січня 2002 року/Держкомлісгосп України. — Ірпінь, 2003. — 149 с.
11. Нешатаєв Б. Георгій Миколайович Висоцький (1865–1940) — патріарх українського лісівництва/Б. Нешатаєв, А. Корнус//Історія української географії. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. — Вип. 2 (12). — С. 25–27//<http://ukr-tur.narod.ru/istoukrgeo/allpubl/postati/geomykvysoz.htm>
12. Семечкин И.В. Лесоводство как отрасль растениеводства/И.В. Семечкин//Лесная таксация и лесоустройство. — 2011. — № 1–2 (45–46). — С. 140–142.
13. Созінов О. Агробіотехнології: біосферно-ноосферний підхід//Вісн. НАН України. — 2002. — № 4//<http://www.nbuv.gov.ua/portal/all/herald/2002-04/5.htm>
14. Фурдичко О.І. Питання економіки землекористування в сільському та лісовому господарстві: стан проблеми, шляхи їх вирішення/О.І. Фурдичко//Економіка України». — 2011. — № 8. — С. 67–77.
15. Фурдичко О.І. Земля як природний ресурс — найважливіший об'єкт у виробництві сільськогосподарської і лісогосподарської продукції/О.І. Фурдичко, М.Х. Шершун//Вісн. аграр. науки. — 2011. — № 8. — С. 5–9.
16. Фурдичко О.І. Моніторинг землекористування і показники його обліку в лісовому господарстві/О.І.Фурдичко, М.Х. Шершун//Агроекологіч. журн. — Спецвипуск. — 2011. — С. 9–16.
17. Forest Resources of Europe, CIS, North America, Australia and New Zealand//United Nations Economic Commission for Europe. Timber Sections. — United Nations, New York and Geneva, 2000. — P. 386.